

Право як соціокультурний феномен

Анатолій ПАВКО,
доктор історичних наук, професор,
лауреат премії імені М. Грушевського
НАН України, відмінник освіти України

20

У вітчизняній та зарубіжній соціогуманітарній літературі право в соціальному контексті розглядається як невід'ємний елемент людської культури, який має в ній різноманітні форми вияву.

В аксіологічному вимірі воно виступає як жорстко визначена форма правових цінностей, як специфічна форма правової необхідності, що відрізняється від усіх інших (моральних, релігійних) форм необхідності та ціннісних форм [11, с. 137]. А з урахуванням підходу юридичної аксіології право доцільно розглядати як один із феноменів соціокультурного світу. Його ціннісні властивості зумовлені самою природою цього специфічного явища, його значенням як особливої форми суспільних відносин, місцем і роллю в соціокультурній системі суспільства. Врешті, критерієм цінності права є особистість, що розвивається. Право є ціннісним у тому сенсі, що воно прямо чи опосередковано сприяє самоздійсненню та самотворенню людини в історії.

Назагал необхідно зазначити, що право – це вельми складна соціальна система. Серед основних принципів системи права варто, наприклад, назвати такі, як демократизм і гуманізм, динамізм, поєднаний із необхідною стабільністю, наукова обґрунтованість, рівність громадян перед законом, взаємна відповідальність держави та особи, верховенство права [1, с. 671].

Б. Кістяківський, один із засновників Української Академії Наук, декан юридичного факультету Київського державного університету, створеного 1918 року, вважав, що право посідає визначне місце в суспільстві, бо є глибинним виразником його культури. «Соціаль-

на культура, – зазначав він у своїй докторській дисертації «Соціальні науки і право», – знаходить у праві своє найчіткіше визначення, яке має для всіх однакове значення. Як техніка перевертає природне на належнісне, так і право перевертає соціально необхідне на належнісне. Цей процес перетворення необхідного на належнісне здійснюється завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку» [3, с. 148].

Отже, Б. Кістяківський, розглядаючи право в системі аксіологічних координат, його сутність вбачав у соціальному втіленні надісторичних цінностей, завдяки яким право посідає одне з центральних місць у сфері культури. Водночас право він досліджував із соціокультурних позицій, тобто як соціальне явище, засіб контролю суспільства над індивідом. На думку Б. Кістяківського, «для вивчення права як соціального явища важливо розглядати право в його здійсненні або в його втіленні в життя у вигляді соціального факту». Класик філософсько-правової думки наголошував на тому, що «вивчати право як соціальне явище потрібно не тільки для того, щоб досягти теоретичної мети – доступити щонайповнішого знання права. Воно є нагальна потреба на те, аби право не розминулося зі справедливістю й саме право було справедливе» [6, с. 188].

Науковий ідеалізм Б. Кістяківського, який став конкретною

методологією та основою його філософсько-правових поглядів, значною мірою сприяв і виробленню соціокультурного підходу. Останній передбачає, з одного боку, визнання права як найзначнішого виразника культури, а з другого – розгляд культури як найважливішого способу реального буття права.

Тут слід наголосити, що у трактуванні права як соціокультурного феномену юридична, як і загальна аксіологія, спирається на вихідні положення про цінності. Використання ж поняття «цінність» у розумінні морально необхідного пов'язане з філософськими ідеями відомого німецького філософа І. Канта. Цінності в його трактуванні – це передовсім те, що має значення в моральному світі необхідності й свободи.

Право виступає в цьому разі як важливий регулятор тих «категоричних імперативів», що пов'язані з моральною нормативністю та розумом. Загальна вимога розуму, яку І. Кант сформулював у вигляді етичного принципу, полягає в такому імперативі: «Дій так, щоб правило твоєї діяльності за допомогою твоєї волі стало загальним законом, дій так, щоб людство, як у твоїй особі, так і в особі кожного іншого, завжди застосовувалось тобою як мета й ніколи як засіб» [3, с. 147].

Зважаючи на те, що в сучасних наукових дослідженнях впевнено торує собі шлях саме аксіологічний підхід до права як важливого компонента соціокультурної системи,

не можуть залишатися непоміченими й факти прямо протилежні, точніше, стереотипні трактування цієї проблеми. Скажімо, в навчальній та науковій літературі співвідношення права та культури досі розглядається переважно крізь призму категорій «право та правова культура», «правосвідомість та правова культура». За такого «вузького» або нормативістського праворозуміння правова культура розглядається як зовнішнє щодо права явище [10, с. 63]. Тоді як культурологічний підхід передбачає осмислення феномену права не тільки в контексті взаємодії з культурним середовищем, а й як невід'ємного компонента культури. Наприклад, культурологічні аспекти мають безпосередній стосунок до проблеми утвердження міжнародних стандартів у сфері прав людини, що мають певні відмінності з огляду на культурні традиції Європи, Африки та Сходу. Застосування культурологічного підходу в дослідженні інтеграційних процесів, які відбуваються в рамках Європейського Союзу, зокрема й у царині права, дало підставу для висновку про те, що однією з найважливіших передумов поглиблення інтеграції є культурна спільність країн, які входять до ЄС.

Досвід розвитку Європейського Союзу переконаливо свідчить, що посилення інтеграційних тенденцій відкриває перспективні можливості для створення не тільки унікального за своєю сутністю та структурою нового права, а й принципово нової правової та політичної культури. На думку відомого російського культуролога А. Гуревича, «культура знаходить своє втілення в політичних і правових цінностях, постулатах та інститутах, владних відносинах, що в концентрованому вигляді відображено саме в контексті політичної культури» [8, с. 9]. У діалектичному зв'язку з нею перебуває правова культура.

Показово, що культурологічний підхід плідно застосовують фахівці в теорії та історії права, зарубіжні компаративісти. Зокрема, французький компаративіст Р. Давид у своїх наукових дослідженнях вказує на тісний зв'язок норм права з культурними домінантами сучасної цивілізації, а правових систем – з «концепцією соціального ладу», від якої залежить механізм застосування та функціонування права. Запроваджене ним до наукового вжитку поняття правової сім'ї відображає не тільки юридично-технічні особливості правових систем (способи розробки, трактування правових норм, систематизації тощо), а й чинники цивілізаційного характеру

(різні мови, структури суспільства, вірування, звичаї) [2, с. 38–39].

Слід зазначити, що культура як багаторівневе системне утворення проявляє себе, з одного боку, всередині суспільства, а з другого – поза його межами, особливо під час взаємодії з іншими культурами. Саме тому важливою складовою осмислення права як соціокультурного феномену є дослідження проблеми взаємовпливу правових культур. Важливо наголосити, що взаємовплив правових культур проявляється насамперед у формі рецепції права, тобто запозичення та пристосування до умов якоїсь країни права, виробленого в іншій країні чи в попередню епоху. Проте ключовим моментом у визначенні цього поняття є розуміння рецепції як відродження системи права, що існувала раніше.

До речі, широке сприйняття та застосування правових норм, інститутів чи принципів, вироблених іншими народами, було характерним і для римського права. Загалом, багатоміжова римська культура є прикладом глибокого органічного синтезу елементів культур різних середземноморських народів. Як свідчить цивілізаційний досвід людства, римлянам було притаманне споконвічне прагнення органічного впровадження в різних сферах суспільного життя культурних надбань інших народів. До того ж ішлося не про сліпе запозичення, копіювання, а саме про синтез оригінальних елементів із культур різних народів.

Показовим і переконливим прикладом такого підходу є, приміром, римське право, в якому органічно синтезовано національні та середземноморські юридичні інститути. Зокрема, Закони XII таблиць, цього відомого юридичного джерела античного світу, містили найважливіші ідеї та положення права римлян і значною мірою відтворювали за змістом закони Давньої Греції. Проте таке творче запозичення аж ніяк не применшує класичного й водночас оригінального характеру римського права. У цьому зв'язку слід зазначити, що в новітній юридичній літературі рецепція римського права визначається як його відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та нових положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічних ренесансів [9, с. 130].

Доречно констатувати, що рецепція знаходить практичне втілення в різних обсягах і формах. З урахуванням цих критеріальних показників дослідники виокремлюють системну рецепцію, яка здійснюється на рівні системи права загалом,

День

11 липня – Всесвітній день народонаселення

На згадку про 11 липня 1987 року – День п'яти мільярдів, коли чисельність населення планети Земля сягнула цієї цифри, ООН заснувала в 1989 році Всесвітній день народонаселення.

Швидке зростання в 60-х роках минулого століття чисельності населення світу неабияк занепокоїло Організацію Об'єднаних Націй. З 1960-го по 1999 рік кількість землян збільшилася майже вдвічі, перетнувши в жовтні 1999 року позначку в 6 мільярдів осіб.

За прогнозами ООН, 2050 року на Землі мешкатиме від 7,9 до 10,9 мільярда людей. Загальне зростання кількості населення відчутно позначається на земних ресурсах і довкіллі, часто зводячи нанівець зусилля в галузі розвитку.

Фонд народонаселення ООН (UNFPA) – орган Генеральної Асамблеї ООН – розпочав діяльність в Україні з надання підтримки Національній програмі планування сім'ї, ухваленій 1995 року. Він допомагає уряду України у проведенні досліджень стану репродуктивного здоров'я; створенні системи підвищення кваліфікації та якості послуг медичного й освітнього персоналу; зниженні кількості абортів і захворювань, що передаються статевим шляхом, а також материнської смертності та смертності новонароджених.

С. Ф.

і часткову, за якої запозичуються окремі акти, норми. Рецепція може здійснюватися згідно з волею держави або без її участі [10, с. 107].

Утім, значне поширення рецепції в історії права не повинно викликати ілюзій. Адже історичний досвід свідчить, що у сприйнятті іноземного права є межі, за якими рецепція втрачає свій сенс і необхідність.

Одним із найважливіших чинників успіху рецепції є чинник збігу (в широкому розумінні) культур: країни-донора та країни-реципієнта.

У новітній історії відомий випадок невдалої рецепції, метою якої була радикальна зміна всієї парадигми національного права. Йдеться про спробу здійснення Суданом у 1971 році заміни англійської системи права, що була запрова-

джена в цій країні, кодифікованою системою права французького зразка. Законодавчою владою цієї африканської країни було прийнято декілька кодексів – Цивільний, Цивільно-процесуальний, Кодекс про доказове право, в основу яких покладено відповідне законодавство Єгипту, а також інших арабських країн. Окрім цього, було здійснено спробу витіснити право звичаєне, яке діяло на півдні країни, мусульманським правом, ввести до прийнятих кодексів деякі ісламські норми. Результат? Жодне з цих завдань не вдалося вирішити. Не вдалося також розв'язати проблеми реформування фрагментів європейського права. Зокрема, запровадження нової юридичної термінології, доти не відомої сучасним юристам, призвело до плутанини у правовому регулюванні [10, с. 113].

До фундаментальних цінностей права як соціокультурного феномену варто також віднести правову культуру, правосвідомість, мораль, які органічно взаємопов'язані.

Уже наголошувалося, що правова культура є складовою загальної культури і як система духовно-моральних і правових цінностей охоплює найважливіші компоненти правової реальності в її фактичному функціонуванні та розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворча та інша діяльність) [1, с. 691]. З методологічної точки зору, культура повною мірою може бути осмислена тільки в загальному контексті соціального та культурного прогресу. Вона не може успішно розвиватися без залучення до правових культур інших народів. Досвід недалекого історичного минулого нашої країни свідчить, які негативні наслідки мають спроби обмежувати культуру, зокрема правовий її елемент, лише вузькими національними рамками. Правова культура країни покликана акумулювати прогресивні досягнення всіх типів правових культур як сучасної, так і минулих епох. Вона, виступаючи компонентом правової свідомості та буття в їх органічній єдності, нерозривно пов'язана не тільки з відображенням суспільного буття, а й із активним зворотним впливом на нього. Притаманні їй ідеали, правові норми, принципи, традиції та зразки поведінки мають важливе значення для консолідації людей, концентрації їхніх зусиль на формуванні правової держави. А серед пріоритетних напрямів підвищення політичної культури громадян і суспільства загалом на шляху формування правової держави слід назвати розвиток правової освіти та правового виховання населення; належне забезпечення його інформацією про чинне законодавство і практику його застосування; боротьбу з правовим нігілізмом і

видання енциклопедичної та словникової юридичної літератури, коментарів чинного законодавства; розширення правознавчих наукових досліджень тощо [1, с. 690].

Універсальне та культурно-особливе в ціннісному вимірі права знаходить відображення й у правосвідомості. До основних аксіом правосвідомості, на думку відомого російського філософа та державника І. Ільїна, слід віднести закон духовної гідності (самоутвердження), закон автономії (здатності до самозобов'язання та самоуправління) та закон взаємного визнання (взаємна повага та довіра людей одне до одного) [5, с. 152].

До речі, правосвідомість індивідів – це не тільки й не стільки усвідомлення ними правочинності діючих законів, скільки здатність до самостійності оцінки та аналізу встановленого державного права, його конструктивної критики та вмотивованого перегляду.

Досить негативним для суспільства та особистості є процес деформації правосвідомості, який знаходить вияв у перекрученні уявлень про цінності права в різних формах, у правовому нігілізмі та правовому інфантилізмі. Спільним для всіх видів деформації є низький рівень політико-правової культури суб'єктів права.

На жаль, доволі серйозною соціальною проблемою в Україні є також стан професійної правосвідомості юристів (осіб, які здійснюють правотворчу діяльність, працівників міліції, прокуратури, слідчих, судів). З різних причин відбувається руйнація їхніх первісних правових поглядів, настанов, почуттів, переконань, виникають нові псевдоправові та неправові конструкції, що негативно впливає на професійну поведінку юристів.

Найбільш тяжкою формою деформації професійної правосвідомості є переродження її у злочинну форму. Це явище вкрай небезпечне, бо відбувається злиття державних і злочинних структур, що призводить до катастрофічного зростання злочинності в країні. Тому боротьба зі злочинністю є невід'ємним елементом внутрішньої політики України, яка спрямована на реалізацію принципів демократичної правової держави, дотримання та захист конституційних прав і свобод людини й громадянина. Не випадково останнім часом у російському суспільстві, наприклад, досить виразно простежується тенденція, спрямована на викриття «вартових правопорядку», які традиційно вважалися тут недоторканими. Тобто саме суспільство змушене було визнати прикрий факт, що «значна кількість бандитів носять погони й табельну зброю» [7, с. 45].

Проте боротьба зі злочинністю не може обмежуватися лише дотри-

манням кримінально-правових законів. Тому важливим є комплексний підхід, спрямований на усунення причин та умов, які породжують асоціальні явища, нейтралізацію дії криміногенних чинників у політичній, економічній, соціально-психологічній, морально-етичній сферах життя суспільства. І, звісно ж, на рівень правосвідомості значний вплив має моральний стан суспільства, його моральні домінанти.

Відомо, що найповніше спільність ціннісних засад моралі та права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Вона, ця спільність, може проявлятися у фактичному збігові деяких правових і моральних норм. До них слід віднести насамперед цінності життя, свободи, власності. У цих випадках право і мораль взаємодіють як взаємодоповнювальні цінності.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми є також системне усвідомлення необхідності трансформації соціокультурної системи України, забезпечення її легітиматії. У філософсько-правовій літературі легітиматія розглядається як процедура суспільного визнання чи підтвердження законності якогось права чи повноважень діючої особи, а також визнання законності існуючих політико-правових відносин панівного режиму влади, його пояснення та виправдання [12, с. 164].

Зазначмо, що соціокультурна система охоплює особистість у системі суспільних взаємодій, культуру як систему норм, цінностей, інститутів. Відомий американський соціолог російського походження П. Сорокін вказував на те, що «структура соціокультурної взаємодії містить три взаємопов'язані аспекти: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність індивідів, що взаємодіють між собою в контексті соціокультурних відносин і процесів; 3) культуру як сукупність значень, цінностей та норм, якими володіють особи, що взаємодіють між собою, й сукупність носіїв, які забезпечують об'єктивацію, соціологізацію цих значень» [11, с. 218].

В сучасних умовах модернізації українського суспільства необхідним є удосконалення всіх елементів соціокультурної системи в широкому розумінні: особистості як суб'єкта взаємодії, суспільства як сукупності індивідів, що перебувають у стані взаємодії, і культури як системи цінностей, норм, ідеалів, які мають бути глибоко усвідомлені й творчо використані суб'єктами, що взаємодіють. Зайво повторювати, що всі ці елементи є невід'ємними складовими єдиного соціокультурного процесу та, як наслідок, необхідною передумовою формування цивілізованого українського сус-

X

пільства, його лояльності та злагоди стосовно стратегічних напрямків розвитку країни. Своєю чергою, він потребує належної інституціоналізації, яка може бути забезпечена саме шляхом «культурної легітимації». Варто, на нашу думку, зробити особливий акцент на тому, що без культурної легітимації неможливо створити у правовому сенсі збалансоване суспільство, в основу якого покладено принципи правової держави, визнання та реального забезпечення священних і недоторканих прав громадян. Наголосимо й на тому, що юридична наука стає дедалі культурологічнішою, адже при цьому закони та норми розглядаються не лише як вияв суспільної практики, бо вся дія правових систем починає аналізуватися в контексті цілісного буття та розвитку культури [4, с. 1066].

Тож і фундаментальні цінності права знаходять своє конкретне втілення як один із найважливіших

елементів соціокультурної системи суспільства, що ґрунтується на безперечних цінностях інтелекту, духу, свободи, моралі. **Д**

Джерела

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.
2. Давид Р. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М.: Прогресс, 1988. – 496 с.
3. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
4. Запесоцкий А. С. Культурология как отрасль научного знания // Вестник Российской академии наук. – 2010. – № 12. – С. 1064–1068.
5. Ильин И. А. О сущности правосознания / Подгот. текста и вступ. ст. И. А. Смирнова. – М.: Рарочь, 1993. – 235 с.

6. Кістяківський Б. О. Вибране / Пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упоряд., передм. і приміт. Л. П. Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.

7. Куракин А. Л. Образование в России: тенденции и проблемы. Аналитич. обзор. – М.: Прогресс, 2009. – 320 с.

8. Орлов И. Б. Политическая культура России XX века: Учеб. пособие для студ. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 223 с.

9. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. – 2-ге вид. – К.: Юрінкомінтер, 2009. – 528 с.

10. Право і монографія / Отв. ред. Н. С. Соколова. – М.: Изд-во РУДН, 2002. – 423 с.

11. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 544 с.

12. Философия права: конспект лекций / О. Г. Данильян, А. П. Дзедбань, С. И. Максимов и др; под ред. О. Г. Данильяна. – Харьков: Право, 2009. – 176 с.

Євген КРАСНЯКОВ,
головний консультант
Комітету Верховної Ради України
з питань науки і освіти,
народний депутат України
Верховної Ради II–III скликань

Державна політика в галузі освіти України в контексті реалізації освіти для демократичного громадянства і прав людини

Як відомо, розбудова української держави ставить на порядок денний надзвичайно важливе й невідкладне завдання – виховання справжнього громадянина та патріота.

З огляду на це побудова нового демократичного гуманного суспільства, що орієнтується на високі загальнолюдські цінності, набуває насамперед виховного характеру. Особливо це стосується підростаючого покоління, якому в недалекому майбутньому належить відстоювати та примножувати здобутки й досягнення чи виправляти помилки, яких припустилися на шляху утвердження демократичних цінностей.

У цьому контексті вкрай важливо не лише заявляти про спрямова-

ність вітчизняної освіти на побудову демократичної, соціальної та правової держави, гуманного суспільства, а й будувати на практиці таку систему освіти й виховання, яка сповідувала б принципи гуманізму, демократичності, толерантності, пріоритетності загальнолюдських цінностей, гнучкості та прогнозованості.

На нашу думку, розраховувати на успішність утілення в життя основних засад демократичного громадянства та прав людини мож-

на лише за умови, якщо на державному рівні (в рамках державної освітньої політики) буде закріплено основні концептуальні засади громадянської освіти.

Відповідно до п. 6 частини першої статті 92 Конституції України засади регулювання виховання та освіти визначаються **виключно законами України**. Базовий Закон «Про освіту» (стаття 4) відповідно до Конституції передбачає, що державна політика в галузі освіти визначається вищим законодавчим